

Хуторянський Олександр Васильович –ад'юнкт кафедри кримінального права

Національної академії внутрішніх справ;

Останін Валерій Олексійович – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ

ПОТЕРПІЛИЙ ВІД ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 136 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Проаналізовано кримінально-правове значення поняття “особа” в законі про кримінальну відповідальність. Розглянуто спірні питання стосовно понять “людина” й “особа” в змісті положень статті 136 Кримінального кодексу України та їх значення в кримінально-правовій доктрині.

Ключові слова: потерпілий; людина; особа; малолітній; ненадання допомоги; небезпечний для життя стан.

Проанализировано уголовно-правовое значение понятия “личность” в законе об уголовной ответственности. Рассмотрены проблемные вопросы относительно понятий “человек” и “личность” в содержании положений статьи 136 Уголовного кодекса Украины, а также их значение в уголовно-правовой доктрине.

Ключевые слова: потерпевший; человек; личность; малолетний; неоказание помощи; опасное для жизни состояние.

In this article criminal legal significance of the concept of “person” in law on criminal liability was elucidated. There were elucidated disputable questions concerning concepts of “man” and “person” in terms of the article 136 of Criminal Code of Ukraine and their value in the criminal law doctrine.

Keywords: victim; person; personality; minor; no rendering help; dangerous to the life state.

Нині в Україні триває переусвідомлення соціальних цінностей, ролі та значення інститутів права, формування дієвих механізмів охорони й захисту людини. Пріоритетним стає обов'язок державних інституцій і держави загалом створити нормативно-правову систему захисту фізичних та юридичних осіб від кримінально-правових посягань за участю органів кримінальної юстиції, юридичних наукових закладів, фахівців кримінального права [1, с. 192]. Сьогодні це завдання реалізують шляхом покладення на державу та громадян певних обов'язків щодо охорони життя та здоров'я особи. Ступінь охорони та межі правового регулювання визначає рівень свободи суспільства, коли кожний його член має достатньо можливостей для захисту своїх прав.

Особа, якій злочинними діями заподіюють фактичну шкоду фізичного, майнового, морального чи соціального характеру, є потерпілим від злочину. Проблема визначення потерпілого від злочину в кримінальному праві є недостатньо розробленою, зокрема, і в складі злочину, передбаченого ст. 136 Кримінального кодексу (КК) України. Вона має комплексний і міжгалузевий характер.

Протягом тривалого часу елементи цього складу злочину досліджували різні вчені, серед яких: П. П. Андрушко, В. В. Бабаніна, І. І. Горелик, О. С. Горелик, Т. В. Кірпіченко, В. Б. Малинін, В. А. Мисливий, П. І. Орлов, О. Л. Тимчук, Є. В. Топильський, М. І. Хавронюк, Н. М. Ярмиш та ін. Однак є низка невирішених питань стосовно тлумачення змісту ознак зазначеного злочину. Це стосується також і потерпілого від ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані.

З огляду на зазначене, метою статті є аналіз юридичних ознак потерпілого від ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, а також дослідження понять “людина” й “особа” як у науці кримінального

права, так і в змісті положень ст. 136 КК України.

Стаття 3 Конституції України проголошує, що людину, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку визнано в Україні найвищою соціальною цінністю [2]. Злочини, які посягають на життя та здоров'я особи, вважають одними з найнебезпечніших. Таким чином, поглибленого дослідження потребують питання кваліфікації злочинів проти найцінніших людських благ – життя та здоров'я.

Проблемам охорони життя та здоров'я особи приділено значну увагу в чинному міжнародному законодавстві, що ґрунтується на міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України, зокрема: Європейська конвенція з прав людини від 4 листопада 1950 р., ратифікована Україною 17 липня 1997 р. [3], Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р., ратифікована УРСР 26 січня 1987 р. [4], Європейська конвенція про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 28 листопада 1987 р., ратифікована Україною 24 січня 1997 р. [5], та ін.

Життя особи – це процес біосоціального існування людини, який триває в часі та має свій початок і кінець. Здоров'я особи – стан людського організму, за якого нормально функціонують усі його органи й тканини.

Незважаючи на досить ґрунтовне розроблення зазначеної тематики кримінально-правовою наукою та правозастосовною практикою, деякі питання змісту окремих понять сфери охорони життя та здоров'я людини ще не мають остаточного вирішення, їх тлумачать неоднозначно. Спірним є, зокрема, поняття потерпілого від злочину.

У КК України поняття “потерпілий” використовують досить широко (ст. 37, 38, 43, 46, 66, 67, 76, 112, 115), проте воно не має законодавчого визначення, навіть у кримінально-правовій науці ще не запропоновано єдиної загальновизнаної дефініції потерпілого від злочину. Однак самостійність цієї категорії та її вагомість для інших інститутів кримінального права є беззаперечними.

Потерпілий у складі злочину є об'єктом злочинного посягання та суб'єктом охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин.

Стосовно визначення потерпілого у кримінально-правовій доктрині є різні позиції. Деякі вчені вважають, що потерпілим від злочину може бути лише фізична особа [6, с. 16, 67; 7, с. 51], інші – громадянин, якому завдано моральної, фізичної або матеріальної шкоди [8, с. 82]. Дослідник В. Є. Квашис переконаний, що потерпілим у кримінальному праві є фізична особа, якій заподіяно моральної, фізичної, майнової шкоди, емоційних страждань або головні права та свободи якої істотно уражено [9, с. 141–142]. Деякі вчені ознаки потерпілої особи відносять до предмета злочину. Так, В. М. Куц зазначає, що предмет злочину слід розуміти як таку матеріальну або іншу субстанцію, на яку безпосередньо впливає злочинець під час злочинного посягання [10, с. 45].

Найбільша складність визначення особи потерпілою виникає в разі вчинення кримінально-правового посягання неосудною особою, не суб'єктом злочину або внаслідок акту необхідної оборони або ситуації суб'єктивного випадку (казусу), оскільки зазначені особи не можуть бути суб'єктами кримінально-правових відносин.

Потерпілим від злочину, передбаченого ч. 1 ст. 136 КК України, є особа, яка перебуває в небезпечному для життя стані. З'ясування змісту терміна “особа”, який застосовує законодавець стосовно обох згаданих об'єктів кримінально-правового захисту, є завданням нашого наукового дослідження.

У КК України 2001 року злочинам проти життя та здоров'я особи присвячено другий розділ Особливої частини. Законодавець для формулювання положень кримінально-правових норм цього розділу використав термін “особа” за аналогією до російського терміна “личность”.

Для того щоб з'ясувати, чи справді український термін “особа” цілком відповідає російському “личность”, слід здійснити етимологічний аналіз зазначених і пов'язаних із ними понять.

Термін “особа” перекладають російською мовою як “лицо”, а російське слово “личность” українською – як “особистість” [11].

Відповідно до Нового тлумачного словника української мови, термін “особистість” означає конкретну людину з погляду її культури, особливостей характеру та поведінки. Поняття “особа” тлумачать як окрему людину, індивід, індивідуум [12].

Наведене тлумачення терміна, який визначає провідний елемент об'єкта кримінально-правової охорони, через загальну його невизначеність задовольнити нас не може. Тому спробуємо з'ясувати зміст російських понять “личность” і “лицо”.

Словник російської мови С. І. Ожегова тлумачить термін “лицо” у п'яти різних значеннях. Найбільш

наближеним до нашого дослідження є значення “людина як член суспільства”. Терміном “личность” позначають “людину як носія будь-яких властивостей” [13].

Перший із наведених термінів – занадто загальний і широкий за тлумаченням, другий – мало конкретний стосовно кримінального права. Тому звернемося до юридичного та філософського словників.

Великий юридичний словник тлумачить російський термін “личность” так: “людина як активний суб’єкт суспільних відносин. Об’єднує у собі категорії громадянина, іноземного громадянина, апатрида” [14].

Філософський словник трактує термін “личность” інакше: “людина як соціальний індивід, член суспільства, біосоціальна істота, сутність якої визначає сукупність суспільних відносин” [15].

Порівняльний аналіз розглянутих понять свідчить, що зміст і значення російського терміна “личность”, використаного в кримінальному праві, не відповідає змісту українського терміна “особа”, відрізняючись від останнього більшою персоніфікацією та конкретизацією.

Кримінально-правове поняття “особа” в українській мові уособлює ті категорії, які в російській мові визначають термінами “лицо” та “личность” для визначення об’єкта кримінально-правового захисту. “Особа” у значенні російського “лицо” більшою мірою визначає людину як представника виду *homo sapiens*, генетично пов’язаного з іншими формами життя. У значенні російського терміна “личность” поняття “особа” визначає людину як соціальний індивід, індивід як член суспільства, сутність якого становить сукупність суспільних відносин.

Ми підтримуємо позицію М. Ю. Валуйської, яка зазначає, що “наукове розуміння особи передбачає дослідження двох взаємопов’язаних підструктур, що стосуються особи: соціальної та біологічної” [16].

Питання визначення поняття “особа” в значенні об’єкта кримінально-правового захисту ускладнено тим, що в кримінальному законодавстві України для формування кримінально-правових норм, які передбачають заподіяння шкоди життю та здоров’ю людини, використано, крім терміна “особа”, й інші поняття, зокрема такі: людина (ст. 113, 161, 194, 237–243, 252, 258, 260, 264–275, 279, 291, 292, 325, 326); державний чи громадський діяч (ст. 112); дитина (ст. 150, 150-1, 166); близькі родичі (ст. 189, 345); населення (253); потерпілий (276–278, 280–283, 287–289, 323, 415); екіпаж і пасажери (284); працівник правоохоронного органу (345, 348); державний чи громадський діяч (346); член громадського формування (348); військовослужбовець (348, 406); громадянин (350); народний депутат (351); суддя, народний засідатель, присяжний (377, 379); засуджений (392); захисник, представник (398); начальник (405); підлеглий (424); військовополонений (431, 434); цивільне населення (438); члени національної, етнічної або расової групи (442); представник іноземної держави (443).

Людина – це продукт суспільних відносин, а тому не можна визначати людину як сукупність суспільних відносин: її слід розглядати в єдності трьох аспектів – біологічного, психологічного й соціального.

Таким чином, саме людина (особистість) є похідною від суспільних відносин. У нашому суспільстві кожна людина має право користуватися наданими й невід’ємними благами. Передусім, це життя і здоров’я. Кримінальний закон однаковою мірою охороняє життя та здоров’я як юнака, так і старця, що доживає віку, як здорового, так і безнадійного хворого, як видатної особи, героя, так і цілковитого негідника [17, с. 10].

Незважаючи на розбіжності розглянутих термінів, можна стверджувати, що всі вони є похідними від поняття “особа”, мають загальні з ним ознаки. Відмінність їх від основоположного поняття “особа” полягає в тому, що законодавець використовує їх у тих випадках, коли “особа” як підсистема об’єкта злочину на рівні безпосереднього об’єкта має значення не головного, а додаткового об’єкта. Водночас головним безпосереднім об’єктом визнають інші суспільні відносини, наприклад, відносини власності (ст. 189) або громадську безпеку (ст. 258) тощо.

Дослідник В. О. Навроцький у праці “Наступність кримінального законодавства України” зазначає: “У новому КК якраз і проведена лінія, згідно з якою, коли йдеться про будь-якого потерпілого, використовується термін “людина”, якщо ж слід ураховувати певні додаткові ознаки, що вирізняють цю людину з-поміж усіх інших, то вжито термін “особа”. Тому висловлений на адресу авторів проекту КК цей докір видається і незрозумілим, і безпідставним” [18, с. 14]. Уважаємо таке твердження не цілком слушним. По-перше, будь-яка фізична особа є людиною, але не кожній людині притаманні особистісні риси. По-друге, у чинному КК України не спостерігаємо такої послідовності, про яку зазначає В. О. Навроцький, оскільки в багатьох нормах, у яких йдеться про осіб, жодних особливих ознак, що були б підґрунтям для такого розмежування, не наведено, та їх, власне, і не могло бути, бо поняття “особа” і “людина” просто підмінено. Тому позиція З. В. Ромовської, спрямована на критику положень чинного Кодексу з приводу законодавчої підміни в багатьох нормах нового українського кримінального закону поняття “людина” терміном “особа”, є цілком зрозумілою й небезпідставною [19].

Ці два поняття, безумовно, не тотожні, але різняться вони не за тим, що, наприклад, звичайного безробітного

потерпілого треба вважати людиною, а, скажімо, працівника правоохоронних органів – особою (бо він займає посаду, є представником влади тощо), а за тим, що не кожну людину може бути визнано особою (новонароджені, неосудні). Тобто для відмежування цих понять необхідно розглядати не професійні, військові, посадові чи інші подібні ознаки (якості), а природні критерії, бо саме вони є єдиними підставами такого розмежування та можуть виникнути незалежно від того, бажає того певна людина чи ні.

На наш погляд, доцільно внести зміни до чинного кримінального законодавства щодо питань, пов'язаних з уживанням понять “людина” й “особа”. Адже здійснений аналіз свідчить, що такі термінологічні неточності ускладнюють правильне розуміння й застосування статей КК України, підриваючи охоронний потенціал держави, і не сприяють викорененню суспільно небезпечних явищ.

На підставі викладеного можна стверджувати, що використання в КК України неоднозначної термінології є питанням, яке потребує наукового вирішення. Неабиякі труднощі можуть виникнути у працівників органів внутрішніх справ, СБУ, прокуратури та суду в разі зіткнення з такою проблемою. Адже це певною мірою обхідний маневр для ухилення від відповідальності за злочин. Якщо адвокат буде посилається на цю обставину, то вся робота, спрямована на документування злочинної діяльності осіб, що займаються зазначеним в аналізованій статті КК України видом злочинного бізнесу, збирання доказів для притягнення їх до відповідальності, буде марною.

Отже, потерпілим від злочину, передбаченого ч. 1 ст. 136

КК України, є особа. Тому необхідно визначити зміст поняття “особа” як об'єкта кримінально-правового захисту. Особою в кримінально-правовому значенні слід розуміти людину (*homo sapiens*): громадянина України, громадянина іноземної держави, особу без громадянства, що є біосоціальною істотою, індивідом і членом суспільства, сутність котрого полягає в сукупності суспільних відносин, який перебуває під захистом закону про кримінальну відповідальність України, життю і здоров'ю якого злочин завдає шкоди чи безпосередньо загрожує заподіянням шкоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дзюба В. Т. Значення юридичних ознак потерпілого (жертви, постраждалого) при кримінально-правовій кваліфікації / В. Т. Дзюба // Вісник академії адвокатури України. – 2010. – 1 (17).
2. Конституція України : прийнята Верховною Радою України 28 черв. 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Європейська конвенція з прав людини : від 4 листоп. 1950 р., ратифікована Україною 17 лип. 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання : від 10 груд. 1984 р., ратифікована УРСР 26 січ. 1987 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Європейська конвенція про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню : від 28 листоп. 1987 р., ратифікована Україною 24 січ. 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
6. Сидоров Б. В. Поведение потерпевших от преступления и уголовная ответственность / Сидоров Б. В. – М., 1999. – 144 с.
7. Красиков А. Н. Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве / Красиков А. Н. – М., 1992. – 124 с.
8. Потченко Б. А. Потерпевший как субъект уголовных правоотношений / Б. А. Потченко // Советское государство и право. – 1989. – № 11. – С. 82–89.
9. Квашыс В. Е. Основы виктимологии. Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений / Квашыс В. Е. – М. : NOTA BENE, 1999. – 168 с.
10. Діяльність органів внутрішніх справ з протидії торгівлі людьми : навч. посіб. / [Куц В. М., Левченко К. Б., Лизогуб Б. В. та ін.] ; за ред. акад. О. М. Бандурки. – Х. : ТОВ “Прометей-Прес”, 2004. – 268 с.
11. Русско-украинский и украинско-русский словарь. – К. : Вища школа, 1992. – 846 с.
12. Новий тлумачний словник української мови. – К. : Аконт, 2001. – Т. 2. – 874 с.
13. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Ожегов С. И. – М. : Рус. яз., 1988. – С. 264.
14. Большой юридический словарь. – М. : ИНФРА-М, 2001. – С. 310.
15. Философский словарь. – М. : Полит. лит., 1980. – С. 183.

16. Валуйська М. Ю. Про прикладний аспект поняття особа злочинця / М. Ю. Валуйська // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики : зб. наук. праць. – Вип. 3. – Запоріжжя, РВП “Видавець”, 1997. – С. 74.
17. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів проти особи і власності / Коржанський М. Й. – К. : Юрінком, 1996. – 144 с.
18. Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). / Навроцький В. О. – К. : Атіка, 2001. – 272 с.
19. Ромовська З. В. Злочини і покарання у новій редакції / З. В. Ромовська // Голос України. – 1998. – 24 листоп.